International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 83-85

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 83-85
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 10-10-2023
Accepted: 22-11-2023

उत्तमकुमारवेरा.
शोधछात्रः विद्यासागर-विश्वविद्यालयस्य, पश्चिम मेदिनीपुरम्, पश्चिमवङ्गः, भारत

Corresponding Author:
उत्तमकुमारवेरा.
शोधछात्रः विद्यासागर-विश्वविद्यालयस्य, पश्चिम मेदिनीपुरम्, पश्चिमवङ्गः, भारत

वर्तमानकाले आध्यात्मिकचिन्तने रमाचौधुरीविरचितस्य युगजीवनम् इति नाटकस्य माहात्म्यम्

उत्तमकुमारवेरा.

सारांश
शोधप्रबन्धेऽस्मिन् वर्तमानकाले आध्यात्मिकतायाः प्रयोजनीयताविषये आलोचना वर्तते। आधुनिकमानवाः विविधकारणैः अतीव जड़वादिनः सांसारिकजटिलतायां विरक्ताश्च। आध्यात्मिकचेतना हि तदमृतं येन मनुष्याः पुनर्जीवितुं शक्नुवन्ति। अस्मदीये देशे काले काले प्रमुखावताराः आगत्य मनुष्येभ्यः अमृतवाणीं प्रदत्तवन्तः। परन्तु तेषाम् आचरितमार्गः इदानीन्तनानां मनुष्याणां समीपे तावत् प्रभावं न धारयति। तत्र श्रीश्रीरामकृष्णदेवस्य सहजबोध्यं भक्तितत्त्वं मनुष्याणां परमोपकारं साधयिष्यति। रमाचौधुरी आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य प्रख्याता कवयित्री। त्वया श्रीश्रीरामकृष्णदेवमुपरि युगजीवनमिति नाटकं विरचितम्। नाटकेऽस्मिन् रामकृष्णदेवस्य युगजीवनत्वं प्रकाशितं रामकृष्णस्य पूतकथामवलम्ब्य। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् रामकृष्णदेवस्य अमृतोपदेशो जीवनमार्गश्च सुन्दरतया वर्णितौ वर्तेते। नाटकमिदं पर्यालोच्य यानि आध्यात्मिकानि तत्त्वानि परिलभ्यन्ते सविस्तरम् आलोच्यते। संकेतत्रयेण तदालोचितं वर्तते क. भगवान् अस्माकं परमात्मीयः नापरः ख. विग्रहधारी ईश्वरो हि परमब्रह्ममयः ग. जीवसेवा हि शिवसेवा

कूटशब्दः आध्यात्मिकता, अमृतम्, संसारः, भगवान्, आत्मा च।

प्रस्तावना

आत्मानमधिकृत्य भवमिति अधि-उपसर्गपूर्वकात् आत्मन्-शब्दादुत्तरं ठञ्-प्रत्ययेन आध्यात्मिकमिति शब्दो निष्पद्यते। तत्र आध्यात्मिकं नाम आत्मकेन्द्रिकम्। अस्मद्देशे बहुप्राचीनकालतः मनुष्येषु आत्मकेन्द्रिकचिन्तनं दरीदृश्यते। येन आत्मज्ञानेन अस्माकं परा मुक्तिः सम्भवति। वैदिकशास्त्रे ऋषिभिः तस्य हि मार्गः निर्दिष्टः। वेदान्ते तथा उपनिषदि यस्य तत्त्वस्य पर्योलोचना भूयः भूयः परिदृश्यते "ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।"[1] काले काले मनुष्येषु तस्य तत्त्वस्य अनुभवः प्रकाशो वा नवरूपेण प्राप्यते। दर्शनशास्त्रेषु सम्प्रदायक्रमेण तत्तत्वस्य प्रकाशो विविधतया परिलक्ष्यते। पदार्थवादिन्यायवैशेषिकदिशा पदार्थानां हि तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयस्प्राप्तिर्भवति।[2] सांख्ययोगे तत्र प्रकृति-पुरुषयोः तत्त्वज्ञानादपवर्गः प्राप्यते[3], मीमांसादर्शने तु वैदिककर्मणामानुष्ठानेन चित्तशुद्धिः तस्माच्च मुक्तिर्भवति इति।[4] वेदान्तनये तु केवलं ब्रह्मैव सद्वस्तु तज्ज्ञानात् हि मोक्षप्राप्तिर्भवति।[5] परन्तु तदात्मत्त्वस्य ज्ञानं संसारपीड़ितानां साधारणमनुष्याणां कृते प्रायः दुःसाध्यं वर्तते। मोक्षविषये तथा मुक्तिविषये साधारणमनुष्येषु तावत् चिन्तनं नास्ति यावत् स्वर्गप्राप्तिविषये परिलक्ष्यते। अतः इदानीन्तकालसापेक्षेण एव धर्मतत्त्वम् आध्यात्मिकतत्त्वं पर्यालोचितं दृश्यते। अस्मिन् भूप्रदेशे काले काले विभिन्नाः अवतारपुरुषाः आगत्य स्वीयकर्ममार्गेण मनुष्याणां कर्ममार्गः निर्दिष्टः। तदनुसारेण गमनं हि धर्मः इति महाभारतकारेण भगवता व्यासदेवेनोक्तम् "महाजनः येन गतः स पन्थाः"[6] इति। अपि च सनातनधर्मस्य आकरग्रन्थे तथा श्रीमद्भगद्गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेन मनुष्याणां कर्मविषये बहुधा वर्णितः –

> नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
> शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः।।[7]

परन्तु काले काले मनुष्याः संसारेऽस्मिन् अधिकतया व्यापृताः सन्ति। सांसारिकजटिलतायां ते अत्यन्ततया विरक्ताः नीतिविमुखाः स्वार्थपराः आध्यात्मिकचिन्तनरहिताः भवन्ति। अनेन तेषां मानसिका शान्तिः अपगता दृश्यते। तत्र मनुष्याः केवलं विपदि एव भगवन्तं स्मरन्ति। न तु अपरकाले। परन्तु स एव अस्माकं परमात्मीयः, सखा, पिता माता सर्वे एव। भगवतः तादृशस्वरूपज्ञाने चिन्तने अनुभवे एव अस्माकं मानसिकी शान्तिः मुक्तिश्च सम्भवतः।[8] तेन एव अस्माकं सर्वं भवति अतः त्वयि कर्मफलं समर्प्य सदा तेन सह गन्तव्यम् इति चिन्तनं तु अवतारवरिष्ठेन श्रीश्रीरामकृष्णपरमहंसदेवेन प्रकाशितः स्वीयकर्ममाध्यमेन।
तस्यैव परमपुरुषस्य रामकृष्णदेवस्य पूतजीवनमवलम्ब्य 'युगजीवनम्' इति नाटकं रचितवती वङ्गप्रदेशस्य नाट्यकर्त्री डक्टर.रमाचौधुरी महाशया। सा तु आधुनिकसंस्कृतसाहित्यजगतः ज्योतिष्कस्वरूपा। इयं कवयित्री शुभ्रांशु-मोहनवसुमहाभागस्य

सुयोग्या तनया अपि कविवरयतीन्द्र-विमलचौधुरीमहाशयस्य पत्नी आसीत्। वङ्गप्रदेशे नाट्यकर्त्रीषु एषा प्रथमा पुनः प्रथममहिलोपचार्येण अधिष्ठिता।। सा 'रवीन्द्रभारती' इति विश्वविद्यालये उपाचार्या आसीत्। विंशत्यधिकानि दृश्यकाव्यानि त्वया विरचितानि। तेषु युगजीवनमिति प्रख्यातं नाटकमेकम्। यत्र तु भगवतः श्रीश्रीरामकृष्णपरमहंसदेवस्य चरितकथा भगवच्चिन्तनञ्च वर्णिते वर्तेते। दशदृश्यात्मके नाटकेऽस्मिन् अवतारवरिष्ठस्य अवतारत्वं भगवद्भक्तिः मानवसेवा प्रभृतयः अनन्यकविप्रतिभया वर्णिताः वर्तन्ते। सार्विकतया पर्यालोचनया अस्मिन् नाटके अस्य कलियुगस्य संसारावद्धानां पीडितानां मार्गभ्रष्टाणां संसारविमुखानां मनुष्याणाञ्च मुक्तिमार्गः यावत् निर्दिष्टो वर्तते तावत् संकेतत्रयेण आलोच्यते शोधप्रबन्धेऽस्मिन्।

भगवान् अस्माकं परमात्मीयः नापरः

निराकारस्य ब्रह्मणः साधनायाम् अपारगाः मनुष्याः साकारस्य उपसनां प्रचलितवन्तः। वैदिककालतः प्राकृतिकवस्तूनाम् अलौलिकमाहात्म्यं वर्ण्यते। अधुनापि तत्परम्परा अनुसृता वर्तते। परन्तु मनुष्येषु भक्तेरभावात् ईश्वरस्य साधनापेक्षया तत्र वाह्यिकाडम्बरम् अधिकं दृश्यते। पुनश्च मूर्त्तिपूजाक्षेत्रे पूजनादनन्तरं तस्या हि मातृमूर्त्तेः अवमानना दृश्यते।। जगत्यस्मिन् भगवद्विग्रहः मृत्तिकया प्रस्तरेण वा निर्मीयते। तत्र अयं विग्रहः प्रस्तरमय इव परिगण्यते। परन्तु तद्विग्रहः अस्माकम् इष्टदेवस्यैव। स तु अत्यन्तम् आदरणीयः श्रद्धार्हश्च। परन्तु केनापि कारणेन तद्विग्रहे भग्ने सति तद्विग्रहं परिवृत्य अपरैको गृह्यते। भग्नविग्रहस्य अपवित्रताम् असमर्थतां कथयन्ति लोकाः। वयं तत्र विस्मरामः अयं विग्रहः अस्माकम् नेदिष्टस्य इष्टदेवस्यैव। नाटकेऽस्मिन् दृश्यते भवतारिणीमन्दिरात् केनापि पूजकेन श्रीगोविन्दविग्रहस्य आनयनकाले जलसिक्तत्वात् अलिन्दे सविग्रहं पतितः कश्चन पूजकः। येन भगवद्विग्रहस्य पदमेकं भग्नं जातम्। तत्र विषयेऽस्मिन् पण्डितानां मतं गृह्यते मथुरानाथादिभिः मन्दिरकर्तृपक्षैः। पण्डितानां मते एषः विग्रहः अशुद्धः पूजनायोग्यश्च सञ्जातः। मथुरानाथेन जिज्ञासिते सति गदाधरेण सयौक्तिकं तस्य हि श्रीविग्रहस्य पूजने विधानं प्रदत्तम्। तत्र तस्य युक्तिस्तावत् यथा अस्माकम् शरीरस्य तथा आत्मीयानां शरीरस्य कस्यचिदङ्गस्य केनापि कारणेन भग्ने सति ननु शरीरपरिवर्तनं तथा शरीरत्यागस्तु न भवति, औषधादिना सुस्थता भवति केवलम्[9], तथैव श्रीविग्रहस्य पदभग्नकारणात् विग्रहत्यागात् विग्रहे पादयोजनमेव श्रेय इति "ततः कथं भवान् भग्नपादं श्रीविग्रहं गङ्गाजले निक्षेप्तुम् उद्यतः? यदि भवान् भग्नपादान् आत्मीयबान्धवान् न त्वजेत् तदा कथं भग्नपाद-विग्रहं त्यक्ष्यति अवहेलाभरेण? किं स आत्मीय-बान्धवेभ्यो दीनतरो हीनतरः क्षुद्रतरः क्षीणतरो वा? ततः कथं स अवहेलनीयः परित्यजनीयो वा?"[10]

यथा कस्यचित् प्रियतमस्य वस्तुनः लाभाय अस्माकं प्रचेष्टा इच्छा धैर्योऽध्यावसायश्च च वर्तन्ते तथैव ईश्वरसाक्षात्कारप्राप्तये तावदेव प्रयत्नः धैर्यः अध्यावसायश्च प्रयोजनानि। गदाधरः सामान्यः पूजकः एव आसीत् परन्तु स्वीयभक्त्या आकुलाह्वानेन च मातुः कालिकायाः सजीवसत्ताम् अनुभूतवान्। भगवन्तं प्रति ईदृशी परमा भक्तिः हि अस्माकं मुक्तेः उपायः केवलम्।[11] नाटकेऽस्मिन् दृश्यते गदाधरः स्वीयोच्छिवष्टं भोजनं भोजयति मातरं भवतारिणीम्। अनेन गदाधरस्य परमा भक्ति दृश्यते "परमादरिणि जननि! ममोदरं पूर्णं जातं त्वत्प्रसादीकृतेन भोज्येन। अत एव मधुरमयि मातः! त्वमपि इदानीं स्वोदरं पूर्णं कुरु मत्प्रसादीकृतभोज्येन। हाः हाः हाः! अत्र तव निस्तारो नास्ति।"[12]

विग्रहधारी ईश्वरो हि परमब्रह्ममयः

दर्शनादिशास्त्रेषु ईश्वरः तु साकारब्रह्मरूपेण आलोचितः। स तु ब्रह्मलाभे प्रथमसोपानस्वरूपः। ईशोपनिषदि अस्य तत्त्वस्य कथनं दृश्यते "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते"[13] इति। भाष्यकारेण शङ्कराचार्येण अस्य मन्त्रस्य इयं व्याख्याता "विद्यया देवताज्ञानेन अमृतं देवात्मभावम् अश्नुते प्राप्नोति"[14] एतादृशी व्याख्या कृता। वस्तुतः निरवयवस्य सदैव नित्यशुद्धचैतन्यस्वरूपस्य अखण्डरूपस्य परमब्रह्मणः उपासना साधारणमनुष्याणां कृते कष्टकरम् अतः ईश्वरो हि तत्र परमज्योतिस्वरूपः। नाटकेऽस्मिन् दृश्यते तोतापुरी नाम सिद्धतपस्वी ब्रह्मवादी गदाधरस्य अवतारत्वं श्रुत्वा आगतवान् तन्निकषा त्वं गदाधरम् अद्वैतब्रह्मवादे दीक्षितुम्। तदा गदाधरः मातुः कालिकायाः अनुमतिं याचते। इत्यनेन असौ तोतापुरी तपस्वी उपहसितवान्। अपि च अद्वैततत्त्वग्रहणे असौ गदाधरः समर्थो ना वेति ज्ञातुं रामकृष्णं ध्यानाय आदिशति। रामकृष्णदेवः केवलं मातुः कालिकायाः स्मरणेन दिवसत्रयम् अतिक्रान्तम् एकस्मिन् एव स्थाने समाधिलग्ने। समाधेरनन्तरमपि तन्मुखे कालिकायाः स्तुतिं श्रुत्वा तोतापुरी तपस्विनी विरक्ता जाता। सहसा तस्या अतीव उदरपीड़ा जाता, कष्टं सोढुम् असमर्था सा प्राणविसर्जनाय मध्यगङ्गे गता परन्तु दैवीमाहात्म्येन यावत् सा गता तावदेव जलम् शुष्कं जातम्। अनेन अलौकिककर्मणा देवीकालिकायाः अपारशक्तिविषये तस्याः ज्ञानचक्षुरुन्मिचिता। भगवत्कृपया पीड़ापि अपगता। तदा तस्याः भ्रान्तिः दूरीभूता। उच्यते तोतापुर्या "अहो आनन्दः, अहो आनन्दः, अहो आनन्दः! परमानन्दमयी सा। तस्या अनिन्द्यानन्दस्य विकाशो ह्ययं संसारः। ततः कुत्र शोकः, कुत्र शङ्का, कुत्र वा सङ्कटम्"[15] इति। अनन्तरं त्वयोक्तम् "सत्यं सत्यं सत्यमिदम्, जन्मनि मरणे, सुखे दुःखे, स्वर्गे मर्ते, बन्धे मोक्षे, जीवे जडे, ब्रह्मणि ब्रह्माण्डे च सा सा हि केवलम्।"[16] ततःपरं तोतापुरी गदाधरस्य हि शिष्यत्वं गृह्णाति सानन्देन।

जीवसेवा हि शिवसेवा

प्राचीनकालतः अद्यावधिः संसारः परिवारः वा इष्टसाधने वाधा इति मन्यते पण्डितैः। परन्तु श्रीश्रीरामकृष्णदेवेन संसारावद्धानां जीवानां हि मुक्तिमार्गः निर्दिष्टः स्वीयकर्मानुसारेण। असौ रामकृष्णदेवः गृही सपत्नीकश्च आसीत्। तथापि संसारे स्थित्वापि तेन ईश्वरसेवायाः उत्कर्षः मार्गः प्रदर्शितः। तत्तु जीवसेवामाध्यमेन शिवस्य तथा परमेश्वरस्य सेवा। इदानीन्तने आधुनिकसमाजेऽपि धनिदरिद्रयोः विभेदः वर्णगतवैषम्यं विभिन्नाः समस्याश्च परिलक्ष्यन्ते। सर्वे जीवाः समानाः जीवात्मा एव इति ते विस्मृतवन्तः। स्वीयभोगाय अपरात्मानां दुःखकारणं ते भवन्ति। अनेन न तस्य हि कर्मफलं तं बध्नाति इति ते न चिन्तयन्ति। उच्यते नाटके अस्मिन्

> दुःखभाजनमवज्ञाय न सुखी सुखभागभवेत्।
> तज्जीवनं भवेद् दग्धं दीर्घश्वासेन दुखिनः।।[17]

अपि च संसाराबद्धाः मनुष्याः इमं संसारं हि बन्धनकारणमिति मन्यन्ते। परन्तु संसारे स्थित्वापि मुक्तिः सम्भवति इति तत्त्वं श्रीश्रीरामकृष्णदेवेन प्रचारितम्।

> सन्न्यासी चानया रीत्या विनिःक्षिप्य गृहीणं गृहे।
> निर्जनं वनमासाद्य कथं शान्तिं प्रपत्स्यते।। इति[18]

नाटकेऽस्मिन् दृश्यते श्रीरामकृष्णदेवेन श्रीसारदामणिदेव्या सह महासाधना आरभ्यते। सुदीर्घं चतुर्वत्सरं पित्रालये स्वामिनः गदाधरस्य अपेक्षायां कालं यापयित्वा सारदादेवी स्वपित्रा साकं दक्षिणेश्वरमागता। रामकृष्णः स्वीयसाधनापथे एषा वाधा भविष्यति इति चिन्तयित्वा तां पृच्छति किं त्वया संसारे नेतुम् आगता? मातुः सारदामणेः उत्तरम् इष्टपथे ते सहायार्थम् आगताहम्। ततःपरं माता सारदामणिः स्वामिनं जिज्ञासितवती अहं तव का भवामि। रामकृष्णदेवः उक्तवान् त्वं मे जगज्जननीव माता। ततःपरं मातारं सारदां पूजितवान् सश्रद्धया "देवि! अर्चयामि त्वां देवीरूपां षोडशोपचारैः, त्वामुद्दिश्य भोगं निवेदयामि च।"[19] अनेन दिव्यदम्पतियुगलस्य आध्यात्मिकसंसारजीवनं प्रारभते। अपि च जीवमध्ये हि तेन महापुरुषेण शिवस्य अनुभवः कृतः। यत्तु सर्वदार्शनिकानां प्रतिपादितं तत्त्वम्, परन्तु अवतारवरिष्ठेन अतिव सहजतया तत्तत्त्वस्य प्रयोगः कृतः। उच्यते "जीवाः परमेश्वरस्य मूर्तप्रतिच्छविस्वरूपाः। ततः सर्वजीवे दया हि करणीया परमेश्वरकामिसाधकेन। किन्तु किन्तु किं मया कथितम् किं किम्? "जीवे दया" न न न अन्याय्यं मम वचनम्। न न जीवे दया। जीवे प्रेम, जीवे श्रद्धा, जीवे सेवा। जीवः स्वयं परमेश्वरः, को वा कीटानुकीटोऽहं तस्मै दयाप्रदर्शनाय? शिवज्ञानेन जीवपूजा करणीया एतदेव सकलागमानुसारम् एतदेव सकलदर्शनशास्त्रमाहात्म्यम्, एतदेव सकलधर्मतन्त्रमाधुर्यम्, एतदेव सकलनीतितत्त्वमाङ्गल्यञ्च।"[20] आजीवनं तेन महापुरुषेण जीवानां सेवा एव कृता। तस्य देहान्तात् परं तस्य पत्नी माता सारदा शिष्याश्च तत्प्रदर्शितं मार्गं हि गृहीतवन्तः। अद्यावधिः तत्परम्परा अनुसृता वर्तते।

शोधप्रबन्धेऽस्मिन् श्रीश्रीरामकृष्णदेवेन प्रदर्शितस्य आध्यात्मिकतत्त्वस्य आलोचनया प्राचीनकालतः अद्यावधिः परमेश्वरस्य प्राप्तेरुपायः सहजतया वर्णितो वर्तते। वस्तुतः अस्य जगतः सर्वेषु वस्तुषु भक्तिभावं श्रद्धा वा करणीया। भोज्य-

भोजकसम्बन्धातिरिक्तं हिंसा न करणीया। ईश्वरे भक्तिः जीवे च सेवा हि अस्माकं परमं कर्मः श्रेष्ठः धर्मश्च। अतः तस्मात् न भ्रष्टाः भवेयुः। उच्यते तैत्तिरियोपनिषदि "सत्यान्न प्रमदितव्यम्, धर्मान्न प्रमदितव्यम्, कुशलान्न प्रमदितव्यम्, भूतैर्न प्रमदितव्यम्।" येन आचरणेन हि दुःखार्णवे पतितानां संसारावद्धानां जीवनाम् मुक्तिर्सम्भवतीति शम्।

उल्लेखपञ्जिः

1. ईशोपनिषद् -1, ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भूञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम्।।
2. न्यायसूत्रम्-1.1.1,प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।
3. सांख्यकारिका-2, तद्विपरतःश्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ-विज्ञानात्।
4. अर्थसंग्रहः- 2, वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः।
5. Indian Philosophy, पृष्ठाङ्कः 34, श्लोकार्द्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीव ब्रह्मैव नापरः।।
6. श्रीमद्भवद्गीता - 3.8
7. महाभारतस्य वनपर्व, 3.84, वेदाः विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्नाः नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः।।
8. श्रीमद्भग्वद्गीता – 18.61-62, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया।। तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत। तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्।।
9. युगजीवनम् – प्रथमदृश्यम्, पृष्ठाङ्कः
10. युगजीवनम् – तत्रैव।
11. युगजीवनम् – द्वितीयदृश्यम् पृष्ठाङ्कः 14, मातः मातः मातः! आगच्छ आगच्छ आगच्छ कृपया त्वरितम्। हृदययन्त्रणया अहं मरणापन्नो जातः। असहनीया व्यथा मम चित्ते सञ्जाता, अहो न पारयामि सोढुम्।
12. युगजीवनम्, तृतीयदृश्यम्, पृष्ठाङ्कः 19.
13. ईशोपनिषद्, 11, विद्यां चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते।।
14. ईशोपनिषद्, शङ्करभाष्यम्, पृष्ठाङ्कः 68.
15. युगजीवनम्, षष्ठदृश्यम्, पृष्ठाङ्कः 53.
16. युगजीवनम्, सप्तमदृश्यम्, पृष्ठाङ्कः 63.
17. युगजीवनम्, दशमदृश्यम्, 130 तमः श्लोकः
18. युगजीवनम्, दशमदृश्यम्, 131 तमः श्लोकः
19. युगजीवनम्, नवमदृश्यम्, पृष्ठाङ्कः 85.
20. युगजीवनम्, नवमदृश्यम्, तत्रैव।

परिशीलितग्रन्थपञ्जिः

1. व्यासदेवः। श्रीमद्भग्वद्गीता। सम्पादकः गीताशास्त्री जगदीशचन्द्रघोषः। कोलकाता; प्रेसिडेन्सी लाइब्रेरी, 1380 वङ्गाब्दः।
2. ईश्वरकृष्णः। सांख्यकारिक। सम्पादकः श्रीपूर्णचन्द्र-बेदान्तचुञ्चुः। कोलकाता; पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्, द्वितीयमूद्रणम्, 2007.
3. डक्टर.रमा चौधुरी। युगजीवनम्।
4. केशवमिश्रः। तर्कभाषा। सम्पादकः हरिपद-साँ। कोलकाता; वि.एन्.पाब्लिकेशन, प्रथमप्रकाशः, प्रकाशकालः 2021.
5. ईशोपनिषद्। सम्पादकः श्रीयदुपतित्रिपाठी। कोलकाता; वि.एन्.पाब्लिकेशन, अष्टममुद्रणम्, प्रकाशकालः 2013.
6. उपनिषद् । गोरक्षपुरः, गीताप्रेश, 2019.
7. लौगाक्षिभास्करः। अर्थसंग्रहः। सम्पादकः श्री अमर कुमार चट्टोपाध्यायः, कोलकाता, रामकृष्ण मिशन विवेकानन्द एडुकेशनल रिसार्च इनस्टिटिउट, पुनर्मुद्रणम्, 2019.